

Віктор Крупина (Київ)

ПОЛІТИЧНІ МІФИ ДОБИ ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.)

Кожен міф побутує у конкретній історичній обстановці, яка сприяє його поширенню, появі варіацій, посиленні впливу на суспільну свідомість або ж призводить до його розвінчування.

Повоєнна обстановка в Україні була сприятлива для побутування окремих міфів або ж сприяла їх культивуванню. Суттєві зміни в житті радянського суспільства, що відбулися у роки війни, по її закінченні певний час давалися взнаки. Зростання політичної активності та свідомості, почуття колективізму, довіра до влади обумовлювали політичну чутливість громадян. Вони непідробно стежили за подіями в країні, цікавилися міжнародним життям, відгукувалися на трудові заклики партії та уряду. У той же час суспільство, що стало іншим, продовжувало перебувати в тих же координатах радянської політичної системи з усіма відповідними наслідками. Тоталітарний характер влади обумовлював повний контроль над політичними процесами у державі, визначав їх спрямованість, був позначений спробами охопити духовну сферу суспільства. Громадська думка та політичні настрої населення характеризувалися амбівалентністю, причому межа зазвичай проходила не за географічними, соціальними, віковими чи іншими ознаками, а виявлялась у ставленні до тих чи інших питань.

Складне становище спостерігалось у матеріально-побутовій сфері. Руїна народно-господарського комплексу, нестача робочих рук та тяглової сили спричинили об'єктивні ускладнення у повсякденному житті громадян. У міру віддалення від війни матеріально-побутовий стан покращувався, однак, дуже повільно, стабілізуючись лише на кінець 1940-х рр.

У той же час авторитет влади і особисто Й.Сталіна за роки зріс. Населення не шкодувало епітетів для висловлення свого захоплення діями останнього, наділяючи його просто-таки богатирськими достоїнствами. Як заявляв на поч. 1945 р. на мітингу бригадир каменярів відділу капітального будівництва „Дніпроенерго” Запорізької області Фідра, „Сталін є нашим батьком і учителем, ми відчуваємо його піклування завжди і всюди, він врятував нас від уярмлення, звільнив нас від неминучого рабства. Перебуваючи на окупованій території, ми вірили, що товариш Сталін звільнить нас”¹. До нього зверталися „батьку рідний”, „любий наш друже”, „вождь і учитель” і т.д. і т.п. Епітет „сталінський” означав найкращий, найпрогресивніший, зобов'язував до підвищеної відповідальності.

В умовах незадовільного матеріально-побутового становища населення задумувалося про причини своїх бідувань і обмежень. Багато хто не міг знайти відповіді на запитання: коли настане реальне покращення життя? Коли прийде те повоєнне „життя-казка”, про яке мріяли на передовій мільйони бійців? Чому попри перемогу у війні влада не поспішала відмінити карткову систему тощо? Не знаходячи пояснень у контрольованій державою інформаційній сфері, громадяни власноруч намагалися дійти суті. Одним із способів пояснення протиріч між декларованими цілями і реальністю були висунення версій, здогадок, поширення стереотипів та поява міфів.

Під міфом у політиці прийнято розуміти псевдоісторичну розповідь зі штучно створеним уявленням про реальні соціально-політичні феномени і дії, навмисно або ненавмисно прикрашені різними припущеннями, вигадками, фантазією. Міф підмінює собою об’єктивне у політиці його суб’єктивним сприйняттям, суб’єктивним образом². Торкаючись конкретно-історичного наповнення даного визначення, виокремимо та проаналізуємо 2 політичні міфи в історії України 1945 – поч. 1950-х рр. – про необізнаність вищого державного керівництва з реальним станом справ на місцях через злочинну позицію місцевого начальства (або „у доброго царя і поганих бояр”) та добрі наміри керівництва деяких капіталістичних країн щодо громадян СРСР (або про переваги капіталістичного способу виробництва, способу життя) у другій половині 1940-х – на поч. 1950-х рр.

Суспільно-політичне життя повоєнної України не виходило з-під партійно-політичного контролю. Завдяки моніторингу настроїв громадян з боку місцевих органів влади вище керівництво було добре обізнане із станом справ на місцях. „Загальний політичний настрій трудящих області хороший, моральний стан досить здоровий”, – доповідали 28 серпня 1947 р. функціонери Сумського обласного комітету ЦК КП(б)У в Київ³. Про це свідчили розгортання на місцях соціалістичного змагання, підтримка владних заходів, дострокове виконання і перевиконання виробничих планів та інтерес до політики.

Як правило, доповідні записки й інформації фіксували „позитивні політичні настрої” по всій республіці, хоча подекуди відзначалася і наявність окремих „нездорових антирадянських проявів”. Останні пояснювалися тимчасовими перебоями у забезпеченні продуктами харчування, діяльністю куркулів, націоналістів, репатріантів, колишніх німецьких посібників або сектантів. У таких випадках органи влади запевняли вище керівництво в посиленні агітаційно-пропагандистської роботи, спрямованої на роз’яснення шкідницької роботи зазначених категорій населення, тимчасовості тих чи інших негараздів і запобіганні подібних проявів надалі. Тобто влада знала про настрої суспільства і могла маніпулювати громадською думкою, спрямовуючи її у потрібному руслі.

Розглянемо міф про „доброго царя і поганих бояр”. Повоєнні повсякденні турботи громадян підштовхували їх до широкої активної співпраці з владою та трудової самовіддачі. Непоодинокими були випадки перевиконання виробничих планів та трудових норм на 100 або й більше відсотків, взяття підвищених зобов'язань. Цілком логічним було сподівання трудящих на зворотну реакцію з боку влади (чиновників). Проте самовіддача з боку місцевих керівників (чиновників) не могла задовольняти населення і тому було об'єктивне пояснення: складне матеріально-побутове становище існувало по всій країні, затримка з проведенням реконверсії уповільнювала наповнення крамниць товарами першої необхідності та широкого вжитку. Місцева влада була об'єктивно безсила вирішити окремі проблеми.

Проте, не бачачи взаємовіддачі з боку окремих місцевих високопосадовців, люди були змушені скаржитися вищому керівництву, вбачаючи причину „у бездіяльності керівників” і стикаючись з незадовільною поведінкою представників влади. До центральних партійних і державних органів надходило чимало скарг на хабарництво, непотизм, сексуальні домагання, пияцтво, „морально-побутовий розклад” та волюнтаристичний стиль керівництва деяких місцевих високопосадовців.

Навіть неповний аналіз листів і заяв трудящих, що містяться у 41 описі фонду ЦК КПУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України, засвідчує значну кількість скарг, анонімок, доносів тощо на поведінку та дії керівників, секретарів парторганізацій та ін. У червні 1946 р. анонімний лист інформував першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова про бюрократію і пияцтво в Стрийському райкомі партії Львівської області. Низький моральний рівень сільських керівників викривав мешканець с.Серафінці Вороновицького району Вінницької області, інвалід війни Ремлюга, який у жовтні 1946 р., стверджував, що „працювати в колгоспі немає ніякого сенсу тому, що там доводиться працювати на злодіїв і п'яниць”⁴. Колишній начальник Блізнецовського районного відділу міліції Міністерства внутрішніх справ Харківської області Работя звинувачував секретаря райкому партії Г.Турбая в антипартійності, утисках критики, підлабузництві тощо. „Ми не знаємо голів [колгоспів], які б не були п'яницями та злодіями”, – писали в липні 1949 р. жителі Білогорського району Кам'янець-Подільської області першому заступнику Ради міністрів СРСР Л.Берія. У скарзі робітників і службовців голові президії Верховної ради СРСР М.Шверніку директору Лохвицької МТС Ольшанському закидалися свавільний метод керівництва, безпідставні звільнення, спекуляція і розбазарювання майна МТС тощо. Викликані здебільшого суб'єктивними причинами, ці аморальні вчинки та проступки, однак, накладали негативний відбиток на позитивний, у цілому, імідж виконавчої влади та Комуністичної партії.

Скарги з проханням розібратися, навести порядок і покарати винних писалися на чиновників різних рангів та галузей діяльності, випромінюючи щиро надію на позитивні наслідки свого звернення.

Наслідки таких апеляцій були різними. Підтвердження викладених у листах і анонімках фактів у результаті перевірки зустрічаємо не часто, проте і вони мали місце. Так, результативним виявилось звернення до секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова з приводу низького наукового рівня і привласнення авторства чужої брошури міністром охорони здоров'я УРСР І.Кононенко, якого у березні 1947 р. було знято з роботи⁵. Підтвердився анонімний лист зі звинуваченням першого секретаря Знаменського райкому КП(б)У Кіровоградської області Г.Чернишова у спекуляції житлом⁶. За результатами розгляду анонімного листа у 1949 р. було знято з роботи голову виконкому Житомирської міської ради депутатів трудящих Лавренова, обвинуваченого у спекуляціях, розкраданні коштів тощо⁷. Були виявлені факти інтимних стосунків зі своїми студентками директора Нікопольського учительського інституту П.Гаркуши-Омельченка⁸. Після перевірки скарги позбувся посади завідувач Полтавського обласного відділу культпросвітустанов Н.Нікіфоров, якому інкриміновано адміністрування, грубощі у поводженні з підлеглими, виживання спиртних напоїв на роботі⁹. Зрештою, навіть „Радянська Україна” у рубриці „Листи читачів” повідомляла про подібні проступки та очищення влади від недостойних осіб¹⁰. Подібні приклади можна наводити далі, проте встановити кількісний показник ефективності скарг і звернень неможливо.

Проаналізувавши практику роботи з листами і зверненнями громадян у приймальні Президії Верховної Ради СРСР, російська дослідниця Єлена Зубкова зазначає, що ця робота була спрямована на створення ілюзії у громадян про велику увагу з боку органів влади до голосу „маленької людини”¹¹. „Сигнали з місць” у центральні органи були важливим інструментом сакралізації центральної влади.

Намагаючись скаржитися на місцеве начальство, позитивні наслідки люди отримували не часто. За неписаною бюрократичною традицією скаргу чи звернення направляли на розгляд об'єкта скарги, що оберталось переслідуванням „незгодних існуючими порядками”. Як заявляв у грудні 1946 р. колгоспник Велико-Тепловського району Ворошиловоградської області К.Петров, „Можна було б поскаржитись у Київ чи Москву, але наша скарга не дійде до вищих органів, а потім не знайдеш собі місця, місцеве начальство зживе зі світу”¹². „Ти думав, що тов. Хрущов приїде розбирати твою заяву. Куди б ти не писав, до нас пришлють і ми будемо розбирати”, – запевняв перший секретар Тарутинського райкому КП(б)У Ізмаїльської області Козлов свого підлеглого, завідувача відділу пропаганди і агітації Ю.Ніщета, який

написав 6 скарг на керівника¹³. Повідомляючи у квітні 1948 р. ЦК ВКП(б) про фальсифікації у ході грудневих виборів 1947 р., здійснені власноруч керівниками району, анонімний працівник Перегинського райкому Станіславської області просив направити „партслідчого, але одразу в район, а то в області все заглядять і буде знову винний той, хто Вам повідомляє”. Проведена перевірка кваліфікувала дане зізнання як „наклеп на партійно-радянський актив району”¹⁴. Тобто провину за блокування доступу інформації до республіканського чи союзного керівництва у масовому розумінні покладалося на обласних чи районних бюрократів. Поряд із „бездіяльністю” в подоланні наслідків війни, непорядною поведінкою та зловживанням владою, вони сприймалися як „шкідники” і головна перешкода для покращення становища.

На фоні таких контрастів (закінчення війни та погіршення матеріально-побутового становища; довіра до Й.Сталіна та чиновницька „бездіяльність” на місцях; підвищення трудової активності та голодомор 1946 – 1947 рр.) населення шукало власні причини невтішному стану справ і парадоксів. Логічним наслідком „замкненого кола” і стала актуалізація міфу про „непоінформованість найвищого державного і партійного керівництва”, що побутував у різних регіонах і був наслідком відсутності позитивних змін у житті населення та „бездіяльністю” чиновників. Історичні витoki політичного міфу про „доброто царя і поганих бояр” можна побачити ще у XVIII ст. Як зазначає український радянський дослідник Іван Гуржій, у середині XIX ст. на фоні падіння довіри до місцевої і центральної влади в уяві селян лише цар залишався носієм „справедливості”. „Віра у доброго царя” яскраво проявилась у ході т.зв. Чигиринської змови та „Кривавої неділі”. Культивувався даний міф у ранній історії Радянського Союзу¹⁵.

Населення щиро вірило у непоінформованість вищого державного і партійного керівництва. Повідомляючи голову Ради міністрів УРСР М.Хрущова про насильство при організації колгоспів у гірських районах Дрогобичини, селяни цікавилися, „Чи все і так діється за Вашим приказом і Вашою згодою, чи може Вас представники району обманюють?”¹⁶. Дехто Мельніков писав 20 грудня 1946 р. у приймальню Ради міністрів СРСР: „Доводжу до Вашого відома, що у Чернігівській області Української РСР дуже важкі обставини, зважаючи на те, що кліматичні умови були дуже погані – засуха”. Змальовуючи критичний стан господарства і трагедію виживання, він чітко підсумовував: „А [я] знаю, що Вам цього не відомо”¹⁷. „Чи знає товариш Сталін про продовольчі ускладнення наших колгоспів?” – запитували агітаторів і лекторів мешканці Кіровоградщини в ході зимової виборчої кампанії 1947 р.¹⁸. Інженер-електрик Д.Скрипник, що прибув працювати на Калуський калійний

комбінат Львівської області, був здивований катастрофічним станом речей і „бездіяльністю” місцевого керівництва. У листі до керівника Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) Шкірятова він висловлював здогадку, що „враховуючи прикордонне розташування нашої області, можна лише припустити, що Москві нічого не відомо про реальну [sic] обстановку на місцях, бо у протилежному випадку мали б прийняти рішучі кроки і «хірургічне» втручання, щоб завчасно підготовленим, продуманим, раптовим і сильним ударом розгромити остаточно це націоналістичне підпілля”¹⁹.

Описуючи у листопаді 1952 р. у листі до Й.Сталіна безчинства, що творилися у колгоспах Ніжинського району Чернігівської області, колгоспник с.Колесники А.Давиденко висловлював сумнів у поінформованості керівництва: „Якщо б цю картину представити Вам у Москву, я думаю, що жодного керівника по голові не погладили б”. Для покращення ставлення начальства до трудівників селянин пропонував ввести посаду таємного уповноваженого: „потрібен з Вашого середовища чоловік, який би перевіряв таємно колгоспні справи і повідомляв Вас”²⁰. Відкриття раніше засекречених документів засвідчує, що державне і партійне керівництво СРСР і УРСР було обізнане з реальною ситуацією на місцях.

Дуалізм, роздвоєння народної свідомості викликали і не логічні, з огляду на недавнє закінчення війни, дії Радянського уряду. Наприклад, одне з підвищень цін на продукти харчування відгукнулось як свідчення роз’єднаності урядовців. „Що лише думає наш уряд?” – обурювалась робітниця металургійного заводу ім. Сталіна Сталінської області К.Капустіна. І далі: „Хіба допустимо рядовому робітнику платити за кілограм хліба 3 рублі? Мабуть про це голова уряду нічого не знає”²¹. Можна продовжувати наводити приклади подібної невіри в обізнаність влади, проте наведених фактів достатньо, аби говорити про їх широке поширення.

Міф про „доброгo царя і поганих бояр” пронизував республіку географічно і соціально. Сумніви щодо обізнаності Й.Сталіна з тим, що відбувається, висловлювали інтелігенти, високоосвічені люди. „Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Україні вищі школи давно вже переведені на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна, і що се взагалі нічого спільного з ленінською національною політикою не має,” – писав 5 січня 1947 р. у своєму щоденнику О.Довженко, перебуваючи у Москві²². Невпевненість у належній обізнаності Й.Сталіна висловлював у квітні 1948 р. завідувач Львівським відділом Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР академік В.Щурат, обурюючись перенесенням Львівського відділення АН УРСР зі Львова до Києва²³.

Місцеві владоможці ставали головними винуватцями незадовільного становища, які гальмували повоєнну відбудову. Не дивною була оцінка місця чиновників у виробництві та житті громадян, яку навесні 1947 р. дав інженер „Сталінвуглепроекту” Л.Бобров: „Якщо місто Сталіно представити однією сім’єю, то у ньому на одного працівника, що виробляє матеріальні цінності, припадає 10 «тунеядців» – працівників облвиконкому, обкому партії, комсомольських організацій і профспілкових комітетів та ін., всі вони не виробляють нічого а їдять у 5 разів більше тих людей, які добувають вугілля і хліб. І таке становище по всій країні”²⁴. Подібні негативні оцінки не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були поширеними і відображали процес корозії влади, що пронизував окремі ланки керівництва на місцях.

Проте, незважаючи на ці та інші дії, ситуація з дисципліною та виконавчим порядком покращувалася дуже повільно. На фоні певної нормалізації морально-психологічного стану населення, матеріально-побутовий стан залишався вкрай незадовільним, погіршившись у роки голодомору 1946 – 1947 рр.

Торкаючись другого міфу – про добрі наміри деяких капіталістичних країн щодо громадян СРСР (або про переваги капіталістичного способу виробництва, способу життя) – слід відзначити його широку поширеність та розмаїття проявів. Його суть полягала в ідеалізації порядків у несоціалістичній Європі, визнанні прогресивності капіталістичної системи тощо на фоні чого все радянське здавалося відсталим і декадентським.

Інформаційні повідомлення для керівництва фіксували появу прокапіталістичних (у звітах – „антирадянських”) висловлювань ще з початку 1945 р. Так, ще у ході війни слюсар залізниці ст. Миколаїв Одеської залізниці Тульчевський заявляв, що „після війни закони у Радянському Союзі мають змінитися, оскільки Америка і Англія не допустять, щоб у нас так мучився народ”²⁵. Непоодинокими були висловлювання громадян про прагнення союзників по антигітлерівській коаліції після війни розпустити колгоспи у СРСР, їх тиск на радянський уряд для відкриття церков тощо. Особлива увага до подій міжнародного життя була прикута після фултонської промови У.Черчілля.

Серед факторів, які підживлювали цей міф, слід відзначити великі обсяги поставок у роки війни закордонної військової техніки та спорядження по ленд-лізу, ознайомлення із закордонною дійсністю мільйонів військовослужбовців та остарбайтерів, зрештою, традиційним народним стереотипом „добре там, де нас немає”.

Загальновідомо, що у роки війни Радянський Союз отримував від союзників по антигітлерівській коаліції значну допомогу, зокрема, 18,7 тис. літаків, 10,8 тис. танків, 401,4 тис. автомобілів, 1860 паровозів, 11,3

тис. платформ та ін. За різними даними, ці поставки склали від 4 до 12% виробленого у СРСР і використаного у війні озброєння²⁶. Постачались також продовольство, одяг та ін. Американські автомобілі зробили радянську армію мобільною. Як зазначає російський дослідник А.Фатеев, матеріальна допомога США і Англії у роки війни сприяла посиленню дружніх почуттів громадян СРСР до союзників. Навіть радянські бійці відзначали високу якість цієї продукції. Тобто, закритий радянський економічний простір був наповнений імпортною технікою та товарами, що не поступалися якістю вітчизняним аналогам.

По-друге, понад 7 млн. радянських бійців понад 1 рік боролись за межами своєї Батьківщини. Перебуваючи за кордоном, вони, природно, співставляли побачене життя з обстановкою вдома і порівняння не завжди було на користь Радянського Союзу. Так, 21-річний рядовий Білоус після 3-річного перебування у Німеччині заявляв улітку 1946 р., що „у буржуазних країнах живуть значно краще, аніж живуть народи у нас. Я працював у Німеччині на карбідному заводі в м.Фольгенсхейм лише 9 годин на добу”. Червоноармієць Пономарьов у листі на батьківщину піднімав риторичне питання: „Скільки ще нам років потрібно, щоб досягти західноєвропейського рівня? Мабуть, 1000 років мало буде. У Бадені є 3 кінотеатри і 1 драматичний. У кіно йдуть переважно австрійські фільми, в основному прекрасні фільми, наші щодо них здаються сірими і некольоровими”²⁷. Поряд з нестачею радянських книг, періодичної преси, кінопродукції для бійців Червоної армії за кордоном це призводило до проникнення у свідомість „чужої і наскрізь ворожої буржуазної ідеології”, що викликало занепокоєння партійного керівництва та військового командування.

Окрім військових, свідками західноєвропейського рівня життя людей стали „остарбайтери”. За офіційними даними на середину липня 1945 р., за роки війни з України було вивезено 2 млн. 100 тис. осіб. Загалом по Радянському Союзу репатріації підлягали 5.432.343 особи* . Перед їх поверненням на попереднє місце проживання вони мали пройти через перевірково-фільтраційні пункти НКВС СРСР, де проводилася ідентифікація особи, виявлялися зрадники батьківщини тощо.

Хоча переважна маса остарбайтерів тяжко працювала на військово-промислових підприємствах, була й така категорія громадян, хто перебував у приватних господарствах, де умови праці були терпимими або й добрими. Як заявляв у липні 1945 р. А.Плаксін, який повернувся із Берліну, „У Німеччині життя добре, народ жив добре, у магазинах всього було вдосталь і дешево. Німці народ культурний, техніка у них розвинена вище,

* До цієї кількості входили також особи, переселені німцями у межах Радянського Союзу.

ніж у Радянському Союзі. У нас народ живе погано”²⁸. Прикметно, що дане інформаційне повідомлення характеризувало автора висловлювання як „колишнього кандидата у члени ВКП(б)”, що підкреслювало ступінь руйнівного впливу західної антирадянської пропаганди та ідеологічний розклад репатріантів. Репатріантка Андрушина зі Сталінської області у листопаді 1946 р. була здивована поганим продовольчим забезпеченням громадян УРСР: „У Франції нам давали газети, журнали, у яких малювали все добре, а насправді нас обдурили. У Франції ми все мали: добрі квартири, працювали по спеціальності, отримували білий хліб, м’ясо і нам було добре, а тут погано”²⁹. Контраст між обіцяним і наявним поглиблював недовіру до радянської влади і підживлював симпатії до колишніх союзників СРСР по війні.

Влада побоювалась критичних поглядів і незалежних порівнянь соціально-економічного розвитку двох систем, тому в цих перевірково-фільтраційних пунктах пильна увага приділялася саме політико-пропагандистській роботі, влаштовувались лекції, бесіди. Спеціально для репатріантів лише у вересні 1945 р. були надруковані 200 тис. примірників праць Калініна, Горбатова, Шолохова та ін., виділено 26 тис. екземплярів газет, журнали тощо. Проводились концерти, вечори художньої самодіяльності, демонструвались фільми, які були направлені на витіснення з масової свідомості побаченого за кордоном.

Репатріанти ставили чимало гострих запитань. Наприклад, „Чи є у Радянському Союзі приватна торгівля?”, „Чи є у СРСР індивідуальні господарства чи, як і раніше, лише колгоспи?”. Така цікавість співвітчизників характеризувалася упорядниками звітів для вищого керівництва як „політична відсталість радянських людей, що довгий час знаходились під впливом фашистської пропаганди”. Насправді, це були свідчення зрушень у політичній свідомості громадян СРСР, котрі під впливом обстановки почали дивитися на обстановку на батьківщині іншими очима. Це становило загрозу для позбавленої плюралізму громадської думки у Радянському Союзі, адже інакомислення могло дати поштовх до появи відкритої опозиції. Інтерес до положення у Європі проявлявся в ході агітації перед виборами до верховних рад СРСР та УРСР, місцевих органів влади. У липні 1948 р. у Львові лекції на міжнародні теми лектора Каріонова прослухало близько 5 тис. осіб, а квитки на них швидко розкуповувалися.

На фоні трудностей повоєнного періоду життя порядки за кордоном здавалися раєм. Шахтар Боково-Антрацитівського району Ворошиловградської області В.Гончаров, репатріант, критикуючи радянську політичну систему, у листопаді 1947 р. заявив: „Ось американська демократія забезпечує і захищає усі права народу. У них робітник працює на тиждень один день і забезпечує себе усім необхідним. Не даремно американські робітники говорили, навіщо у

Росії революцію робили, у нас без усілякої революції народ живе краще, аніж у Росії”³⁰. Звернімо увагу на дане висловлювання. В очі впадають одразу 2 моменти. По-перше, хоча В.Гончаров і був репатріантом, його розмова з американськими робітниками (бодай військовими) здається нам малоюмовірною (хоча б через мовний бар’єр). По-друге, навіть якщо такий діалог і відбувся, дивує обізнаність „американських робітників” з історією і революцією у Росії, а тим більше з рівнем життя пересічного громадянина.

Старший нормувальник тресту „Куйбишеввугілля” Ткаченко у квітні 1948 р. також виявляв добрі знання про життя в США, хоча репатріантом не був: „В Америці робітник на одnodенний заробіток може прожити тиждень, а в Радянському Союзі слід працювати тиждень, щоб прожити один день”³¹. Забійник шахти ст.Кіпучая С.Ветка у серпні 1948 р. був упевнений, що „лише у Америці людина може місяць працювати і забезпечити себе на кілька місяців, потім може три місяці не працювати, вільно мітингувати і влаштовувати страйки, а ми працюємо щоденно і нічого не маємо. У нас спробуй страйкувати – помреш із голоду і тебе вивезуть на Камчатку”³².

Песимізм щодо настання по війні омріяного „життя-казки” гіперболізував оцінку розвитку капіталістичних країн та відставання своєї батьківщини. Крепильник шахти №24 Головиновка тресту „Кадієввугілля” М.Сидоренко обурювався, що „у Радянському Союзі лише вихваляються, що наша країна найпередовіша у світі, а насправді ми проти Німеччини та інших капіталістичних країн відстаємо на 100 років”³³. Позаштатний лектор Запорізького міськкому КП(б)У Карлусов у листопаді 1947 р. заявив на лекції з міжнародного становища, що якби Г.Форду вдалося побудувати в Україні тракторний завод, то протягом 5 років він завалив би своїми тракторами нашу тракторну промисловість³⁴.

Отже, населення демонструвало добру обізнаність зі становищем за кордоном та потенціалом капіталістичної економіки. Проте звідки люди знали про це? Джерелом інформації для порівняння був власний досвід, про який говорилося вище, а також чутки-перекази. Слід відмітити, що чимало відомостей про стан справ у Європі містили газети. Зокрема, „Радянська Україна” другої половини 1940-х рр. майже ¼ свої площі (тобто останню сторінку) приділяла закордонній тематиці у співвідношенні бл. 60/40 про соціалістичні і капіталістичні країни. Ці повідомлення подавали учорашніх союзників у непривабливому вигляді: підвищення цін, страйки робітників, заворушення, „антинародна” політика тощо. Паралельно містилася інформація про успіхи соціалістичних і комуністичних партій „країн народної демократії”, що мало підтверджувати тезу про поступальний рух соціалізму в Європі.

Порівняння СРСР із країнами Заходу, що їх робили як репатріанти так і інші радянські громадяни, торкалися політичної і економічної площини. У політичній площині висловлювання демонструють не стільки предметну критику тих чи інших радянських порядків, скільки непідтверджені конкретикою висловлювання про прогресивність „західної демократії”. Економічні порівняння двох господарських систем частково подібні до політичних – тут немає критики соціалізму як способу господарювання. Проте звертає на себе увагу розмір відставання своєї батьківщини від капіталістичних країн у гігантських розмірах. Причини цього полягали у повільному покращенні становища на батьківщині.

На прикладі цих та інших висловлювань можна простежити ще міф про „героя-визволителя”. Як зазначає А.Кольєв, що популярний у роки криз цей міф набуває обрисів прагнення до „сильної руки”. Й.Сталін підходив на роль диктатора-визволителя якнайкраще, адже, власне, він ним і був. Характерно, що у критичних висловлюваннях щодо радянської влади, фактично не зустрічаємо критику на адресу Й.Сталіна. Серед інших лідерів, хто гіпотетично міг позмагатися з авторитетом лідера радянської країни, лише зрідка називали Г.Жукова.

Симпатія до капіталістичної Європи і критика внутрішніх порядків хвилювала керівництво. Наступ на громадську думку було розпочато з профілактичних кампаній проти творчої інтелігенції, яка мала сприяти викриттю недоліків капіталізму і припиненню декадентських настроїв. „Виховання” митців розпочалося після відомих постанов про журнали „Звезда” і „Ленинград” і за прізвищем куратора цієї кампанії отримала назву „ждановщина”. Вона була спрямована на викорінення „низькопоклонства перед буржуазною культурою, європейськими здобутками” спочатку у літературі та мистецтві, потім – у суспільній свідомості. Обмежувалося коло контактів громадян країни Рад та інших країн, зокрема, указом Президії Верховної ради СРСР від 15 лютого 1947 р. були заборонені шлюби між жителями СРСР та іноземцями (указ діяв до 24 жовтня 1953 р.).

Пропагандистська кампанія з формування образу ворога зі США мінімізувала об’єктивне або нейтральне зображення капіталістичного світу в офіційному дискурсі. У той же час, як зазначає російський дослідник А.Фатєєв, навіть у середині 1950-х рр. „колишні російські симпатії до енергійних, працелюбних і волелюбних американців, колишніх союзників по війні, продовжували приховано жити у суспільстві”³⁵.

Таким чином, повоєнна обстановка в Україні в силу об’єктивних причин була сприятлива для побутування міфів про непоінформованість вищого державного і партійного керівництва СРСР про ситуацію на місцях, про бездіяльність місцевого начальства та добрі наміри керівництва окремих капіталістичних країн щодо СРСР. Зазначені міфи

були поширені географічно, пронизували суспільство вертикально, проте були актуалізовані переважно на нижніх щаблях соціуму.

Актуалізація міфу про „доброго царя і поганих бояр” була спричинена сподіваннями на докорінні міни у внутрішній політиці керівництва країни Рад. Таким очікуванням суперечив курс на реанімацію довоєнних порядків. Авторитет Й.Сталіна та інших вождів СРСР, що виріс, автоматично переносив негатив і відповідальність за тяжке становище на місцях на керівників низової і середньої ланки, деякі з яких самі давали для цього підстави. Даний міф був вигідний Кремлю і найвищому партійному і державному керівництву УРСР, оскільки заохочував „сигнали” з місць у „центр”, перетворював місцевих відповідальних посадовців на громовідвід.

Другий міф – про симпатію керівництва окремих капіталістичних країн до громадян СРСР – виник стихійно, став наслідком відмінностей соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країн Європи і Радянського Союзу. Він проявлявся у ідеалізації порядків за кордоном та критиці усього радянського. Після вибуху „холодної війни” такі твердження ставали небезпечними для керівництва країни, тому було взято курс на його розвінчування. Недовготривала, але ефективна „ждановщина” наочно показала небезпеку публічних симпатій до учорашніх союзників по війні. Дискредитація США, Англії та інших країн означала встановлення бар’єрів у контактах громадян різних держав, штучно деформувала громадську думку.

¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1636. – Арк. 4.

² Ольшанский В.Д. Политико-психологический словарь. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – С.292 – 293; Міф політичний // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За заг. ред.Ю.С.Шемшученка, В.О.Бобкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза,2004. – С.360 – 361.

³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4557. – Арк. 30.

⁴ Голод в Україні 1946 – 1947. Документи і матеріали. – К.-Нью-Йорк, 1996. – С.112.

⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.29. – Арк. 27 – 32.

⁶ Там само. – Спр.63. – Арк. 3.

⁷ Там само. – Арк. 46.

⁸ Там само. – Арк. 86.

⁹ Там само. – Спр.76. – Арк. 3.

¹⁰ Радянська Україна. – 1946. – 25 серпня; 1947. – 15 січня, 18 липня, 27 серпня та ін.

¹¹ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945-1953 / РАН. Ин-т рос. истории. - М.: РОССПЭН, 2000. – С.160.

- ¹² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2836. – Арк. 96.
- ¹³ Там само. – Оп.41. – Спр.11. – Арк. 22.
- ¹⁴ Там само. – Спр.44. – Арк. 55.
- ¹⁵ Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). – К.: Радянська школа, 1958. – С.132; Лобода М.Т. Крестьянское общество «Тайная дружина» (т.н. «Чигиринский заговор»). – Автореф. дис. ... к.и.н. – К.,1974. – С.14,16-17, 18, 23; Верстюк В.Ф., Горобець В.М. Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – С.185 – 186; Письма во власть. 1928 – 1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / Сост. А.Я. Лившин, И.Б.Орлов, О.В.Хлевнюк. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С.71, 108, 414-415, 416 та ін.; Мосолов В.Г. «Со всех сторон дерут...» (что говорили простые советские люди своим агитаторам) // Социальная история. Ежегодник. 2004. – М.,2005. – С.284, 297.
- ¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.45. – Арк. 37.
- ¹⁷ Советская жизнь. 1945–1953 / Составители Е.Ю.Зубкова, Л.П.Кошелева, Г.А.Кузнецова, Л.А.Роговая. – М., 2003. – С. 154.
- ¹⁸ Советская жизнь. 1945–1953. – С. 27.
- ¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.41. – Арк. 30.
- ²⁰ «Вырабатываем хлеб и сидим без хлеба». Письма колхозников И.В.Сталину // Источник. – 1997. – №1. – С.151.
- ²¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2836. – Арк. 68.
- ²² Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941 – 1955). – К.: Дніпро, 2001. – С.409.
- ²³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5073. – Арк. 24.
- ²⁴ Там само. – Спр.4978. – Арк. 2.
- ²⁵ Там само. – Спр.1477. – Арк. 9 зв.
- ²⁶ Пор.: Ленд-лиз // Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия. – / Гл. ред. М.М.Козлов. Редколлегия: Ю.Я.Барабаш, П.А.Жилин (зам. гл. ред.), В.И.Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С.400. – Геллер М.Я., Некрич А.И. Утопия у власти. – М.: Издательство „МИК“, 2000. – С.412.
- ²⁷ Советская жизнь. 1945–1953. – С.357.
- ²⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1479. – Арк. 8.
- ²⁹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т.2. – 1946 – 1947. – Львів, 1998. – С.144.
- ³⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4557. – Арк. 120.
- ³¹ Там само. – Спр.5379. – Арк. 6.
- ³² Там само. – Арк. 54.
- ³³ Там само. – Арк. 13.
- ³⁴ Там само. – Спр.4479. – Арк. 11.
- ³⁵ Фатеев А.В. Сталинизм и детская литература в политике номенклатуры СССР (1930-е – 1950-е гг.). – М.: МАКС Пресс, 2007. – С.178.